

boeken met een aparte sectie liederen die niet direct aan de emblemen gekoppeld zijn (bijvoorbeeld Hoofds *Emblemata amatoria* uit 1611), en geen geïllustreerde liedboeken met emblematische elementen die niet als zodanig geafficheerd worden. Wat die laatste categorie betreft, wijs ik op een grensgeval: de *Nieuwen leucht Spieghel* uit 1617, die buiten het corpus is gebleven. Maar dat boekje bevat wel herkenbare afdelingen met gedichten, Nederlandse of Franse motto's, een prent (onder andere mooie met muziekinstrumenten!) meestal voorzien van een Latijns onderschrift, en een lied. Het verschil met *Zinne-beelden, oft Adams Appel* van Jan van der Veen, volgens Raasveld 'de eerste Noord-Nederlandse emblematicus die systematisch eenheden van embleem en lied weergeeft' (58) is niet erg groot. Iets meer gewicht dan deze waarschijnlijk onvermijdelijke rafels aan de rand van het corpus heeft naar mijn mening het probleem van de selectie van de behandelde voorbeelden. Uit achttien multimediale bundels die hij representatief acht voor het genre selecteert Raasveld ter bespreking emblematische eenheden waarin duidelijke relaties te onderkennen zijn tussen de samenstellende delen. Van de al genoemde Jan van der Veen wordt zinnebeeld nr. 6 door hem geanalyseerd, waar de melodie-aanduiding van het lied ('Als ik sink in myn eygen grondt') mooi aansluit bij de verdrinkende zwemmer op de prent. Hij weet nog drie van zulke gevallen te noemen, maar daarmee verdwijnt toch gemakkelijk het feit uit het zicht dat de overige 46 emblemen in *Adams Appel* zo'n evidente correlatie niet vertonen. Het is op zichzelf begrijpelijk dat de aandacht van de onderzoeker vooral getrokken werd door gevallen waar sprake is van een integratie van de muzikale aspecten binnen de emblematische eenheden. Die liederen van Johannes van Sambeek die op zes verschillende wijzen gezongen kunnen worden, laat hij dan ook als 'minder interessant' (42) buiten beschouwing. Zijn selectie stimuleert zo echter tot een wat te rooskleurige beeldvorming omtrent de functionaliteit van de muzikale elementen. Waar ze wel in een verband zijn opgenomen, geeft Raasveld overigens mooie en overtuigende analyses van de diverse synthesesetechen. Verhelderend is de overeenkomst die hij aanwijst tussen de affectieve functie van het zingen en de plaats van het aanspreken van de affecten binnen de meditatie-technieken van Ignatius van Loyola. Het maakt duidelijk waarom het lied bijna altijd aan het slot van de emblematische eenheid staat. Ondanks enkele bezwaren is dit proefschrift zeker een waardevolle bijdrage aan de emblematicstudie. Als aanvulling op dit pionierswerk verzorgde Raasveld tevens een microfiche-editie van alle zevenentwintig embleemboeken uit de Nederlanden met liederen en muziek.

E. K. Grootes

O. S. Lankhorst, P. G. Hoftijzer, *Drukkers, boekverkopers en lezers in Nederland tijdens de Republiek. Een historiografische en bibliografische handleiding* (Nederlandse cultuur in Europese context I; Den Haag: Sdu uitgevers, 1995, ix + 227 blz., f39,90, ISBN 90 12 08153 X).

Het was een goed idee om het eerste deel van de serie over 'De Nederlandse cultuur in Europese context' te wijden aan het boekhistorisch onderzoek en daarbij de grenzen van het betreffende 'ijkpunt 1650' ver te overschrijden. Want tussen 1540 en de aanvang van de negentiende eeuw werden nergens meer boeken en andere publicaties gedrukt dan in de Republiek en die productie is ook voor andere aspecten van de studie van het verleden van het grootste belang. Daar komt nog bij dat de bestudering van het oude boek de laatste jaren in een ruimer cultuurhistorisch kader geschiedt. Met andere woorden: belovende disciplines kijken ook in deze richting. De boekgeschiedenis, ontstaan in het ambachtelijke veld, werd aanvankelijk zelden vanuit een theoretisch standpunt beschouwd. Zo zag H. de la Fontaine Verwey in 1954 het

onderzoek nog voornamelijk op het technische vlak van de productie, de historische achtergrond van de producenten en de analytische bibliografie plaatsvinden. Recentelijk hebben B. van Selm en F. A. Janssen echter drie aspecten genoemd (en zij zijn in de titel van dit boek aanwezig) die deze wetenschap vormen: de productie, de distributie en de consumptie van het boek. Vooral de laatste twee zijn onder buitenlandse (Franse en Duitse) invloed sterk in de aandacht van jonge onderzoekers komen te staan waardoor het onderzoekgebied nu zeer is uitgebreid.

Voor het eerst worden in dit boek een historiografisch overzicht en een bibliografische handleiding van deze activiteiten gegeven. Van de laatste is de Bijlage met zijn 607 alfabetisch geordende nummers het meest opvallende deel. Die bevat overigens niet alles wat op dit gebied verschenen is en bovendien moeten historiografische publicaties (over boekhistorici, bibliothecarissen en verzamelaars) uit de veertig pagina's noten bij de tekst worden gehaald wat nog wel eens gezocht kan betekenen. Gelukkig helpt een personenregisterer bij op weg al is het jammer dat geen index op zaken als bibliotheken en plaatsen is toegevoegd. In de rest van het boek is het historiografisch overzicht van de studie van het Nederlandse boek in de vroegmoderne periode van groot belang. Want de auteurs volgen hierin de ontwikkeling vanaf de allereerste bibliografieën uit de zeventiende eeuw, via de periode van wat zij 'bouwstoffen' noemen tussen 1850 en 1950, tot de verwetenschappelijking die zij na 1950 (nogal laat) zien beginnen. Dat proces waarin opeenhoping van feitjes als aanvaarde manier om het verleden van het boek te beschrijven werd vervangen door studies met duidelijk afgebakende onderwerpen begon eigenlijk al voor de Tweede Wereldoorlog. Ook de professionalisering van het vak (hier niet heel duidelijk afgegrensd van verwetenschappelijking) had al voordien impulsen ontvangen. Dit gedeelte wordt terecht gesierd met portretten van de grote voorgangers, door iedereen met liefde voor het oude boek gekend maar zelden gezien. Natuurlijk worden de achtergronden van de wetenschappelijke opbloei na de oorlog door toedoen van de twee nestoren in Amsterdam, De la Fontaine Verwey en Hellinga, uitgebreid besproken. De organisatie van de vakbeoefenaars komt eveneens aan bod. Tenslotte wordt duidelijk dat een recent groot project als de 'Short Title Catalogue Netherlands 1540-1800' met zijn honderdduizenden titels alleen dank zij de automatisering een kans van slagen zal hebben. Daarna volgt een nuttig overzicht van de beschikbare bronnen en de bibliografische naslagwerken, waarna de studies van de verschillende onderdelen de revue passeren. Soms treffen ook mededelingen over verloren gegane onderzoekresultaten en terloopse opmerkingen die aangeven hoe niet elk initiatief op algehele instemming kon rekenen. Zo ontstond bijvoorbeeld naast het genootschap Petrus Scriverius een eigen vereniging van jonge boekhistorici Convoluut en verwekte P. Verkruijse met zijn ruimte vergende collatieopvattingen een hele polemiek over de zin van dit werk. Opvallend is echter dat de schrijvers nauwelijks een mening uitspreken over alles wat gebeurd en geproduceerd is. Wel hebben zij de al gesignaleerde verschuiving in de belangstelling van de boekhistorici aangegeven of onnauwkeurigheden bij de voorlopers kunnen waarnemen. Maar een kritische plaatsing van zo'n veertig jaar oude, in het vak klassieke werken ontbreekt. Wij komen dus — om maar iets te noemen — niet te weten of de door hen uitdrukkelijk vermelde eerste poging tot periodisering door I. H. van Eeghen in haar zo vaak genoemde veelzijdige studie over de Amsterdamse boekhandel (1960-1978) nog geldig is. Meer van dergelijke vragen zouden kunnen worden gesteld, maar desondanks is het boek zoals het er nu ligt een bijzonder waardevolle gids geworden, ook al vanwege de signalering van lacunes in het onderzoek.

S. R. E. Klein, *Patriots Republikenisme. Politieke cultuur in Nederland (1766-1787)* (Dissertatie Universiteit van Amsterdam 1995; Amsterdam: Amsterdam university press, 1995, viii + 340 blz., f69,50, ISBN 90 5356 194 3); J. K. H. van der Meer, *Patriotten in Groningen 1780-1795* (Dissertatie Groningen 1996, Groninger historische reeks XIV; Assen: VanGorcum, 1996, xiii + 392 blz., f49,50, ISBN 90 232 3112 0).

De Patriottentijd staat vooral sinds het stimulerend werk van N. C. F. van Sas bekend als de bakermat van de politieke cultuur. Deze kwam langs twee lijnen tot stand: denken en doen — dus via een ontwikkeling in de wereld van voorstellingen, begrippen en ideeën, en via de weg van het maatschappelijk handelen. De twee proefschriften die ter bespreking voorliggen vormen uitstekende analyses van deze twee wegen. Hoewel beide tien jaar werk hebben gekost, over hetzelfde thema gaan, en elkaar in de tijd vergaand overlappen, waant de lezer zich echter in twee verschillende werelden. Duidelijk heeft het historisch onderzoek in Nederland nog een lange weg te gaan naar een integrale benadering van de Patriottentijd.

Ideeënhistorici op de platoonse toer hebben wel eens vergeten dat er geen ideeën en begrippen zijn zonder dragers, en dat die dragers er bij de ontwikkeling van ideeën iets toe doen. Dat risico loopt Van der Meer niet. Zijn studie van de patriotten in Groningen vormt in hoofdzaak een degelijke sociaalhistorische benadering. Groningen is een voor die periode wat verwaarloosde stad — niet helemaal ten onrechte, vanuit nationaal perspectief. Van der Meer houdt zich echter aan de stadsgrenzen. Met grote nauwkeurigheid beschrijft hij de samenstelling en ontwikkeling van de patriotse partij in de stad, aan de hand van teksten en rekestes, familiearchieven (Siccama, Van Iddekinge, Trip, e. a.), wat egodocumenten, enkele seriële bronnen (het drek- en lantaarngeld), de plaatselijke pers (de *Groninger Rarekiek*, de *Groninger Nouvel-list*) en lokaal drukwerk (zoals het antipatriots pamflet *Lijkstalie*). Uitvoerige naamlijsten in de bijlagen helpen de lezer zich alles aanschouwelijk voor te stellen.

De vraagstelling is simpel: hoe komt het dat het zo roerige Groningen van de Oranjerevolutie uit 1747-1749 in de patriotse tijd zo tam lijkt geworden? Was het revolutionair vermogen uitgeblust? Toch was in 1781 de afkeer van de autoritaire oligarchie (belichaamd in de gehate regent A. A. van Iddekinge) en haar nepotisme even groot als in 1747. In beide gevallen werd naar een redder uit de nood gezocht, in 1747 de stadhouder, in 1781 het volk. De vraagstelling verwijst dus naar macht en geweld, naar de lokale vertaling van sociale processen in politieke en culturele vormen van optreden. Het is dan ook bijzonder jammer — en eigenlijk onbegrijpelijk — dat Van der Meer het werk van W. te Brake ignoreert. Niet alleen had hij daar een volstrekt vergelijkbare studie gevonden, ook heeft Te Brake voor zijn gedetailleerde en tegelijk synthetische beeld van patriots Deventer een samenhangend concept ontwikkeld dat de politieke, sociale en culturele ontwikkelingen integreert. Van der Meer zoekt het antwoord meer in de breedte, in een geduldige reconstructie van de samenstelling en oriëntatie van de patriotse partij. Hij documenteert een ontwikkeling in twee fasen. Tot 1784 domineren de lagere middenklassen en de onderofficieren van de burgermilitie het patriotse toneel. De nationale schande van 1784 brengt echter verharding en trekt de hogere middenklassen en de subelites over de streep. Taalmannen en gezworenen (het kiescollege van de magistraat) volgen schoorvoetend, alsmede enkele regenten. Vanaf dat ogenblik krijgt de oppositie vorm. Het Vrijcorps 'Voor Onze Duurste Panden' omvat gefrustreerde patriciërs, religieuze minderheden (vooral menisten en roomsen), patriotse leken uit de heersende kerk (maar meer diakenen dan ouderlingen), vrijmetselaars uit de verlichte burgerij, en leden van genootschappen. Hun vertoog is sterk historiserend: terug naar vroeger. De universiteit is moderaat, met uitzondering van de theoloog P. Chevallier en enkele studenten. De verlichte jurist F. A. van der Marck was wegens zijn verdediging van het natuurrecht trouwens al in 1773 ontslagen. Geen theoretische hoog-